

Жамелов Б.А*., Жолдас А.К.

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАСҚЫР БЕЙНЕСІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮПСАНАСЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ СИМВОЛЫ

Автор корреспондент: zhamelov1989@mail.ru

Түйін: Археологиялық материалдарды зерттеудің барысында ерте кезеңдерде ежелгі адамдардың символдары палеолит кезеңнен бастап пайда болғанын және одан әрі дамығанын біле аламыз. Біздің зерттеуіміз бойынша, қасқыр бейнесінің эволюциясының бастапқы негізін аңыздық бейнеде қарастырады. Сонымен қатар археологиялық материалдар негізінде, қасқыр бейнесінің даму эволюциясын және аңшылық семантикасы туралы маңызды мәліметтер көрсетіледі. Бұл бізге қасқыр бейнесін мәдениет символы ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Қасқырдың бейнесін талдай отырып, біз екі бағытты белгілей аламыз. Бір жағынан, қасқыр көмекші сакральды сипатта қабылданды. Екінші жағынан, қасқыр адамның жауы ретінде, аңшылықта бәсекелесі ретінде және хтоникалық жануар ретінде бейнеленді. Қазақ халқының мәдени дәстүріндегі қасқыр бейнесі ерте түркі қағанатының қалыптасу мифологиялық мәдениеттанулық тарихымен байланысты. Түрік қағанатының билеушісі Ашинаның өзі генеалогиялық қасқырмен байланысты екені жазылған. Түркілерде моңғолдарда сары алтын қасқыр басы салынған байрақтар болған. Қасқыр бейнесі неолит дәуірінде Чұлұтын-Гол деген жерлерде жартаққа салынғанмен белгілі.

Кілт сөздер: Тотемизм, символ, қасиетті, типология, ашина, қасқыр бейнесі, қасиетті жануарлар, мәдениеттану, символдық сенім.

Кіріспе. Қазақ халқының аңыздық шығу тарихы мен мәдениеті ең қызықты мифологиялық мәдениеттің бірі болып табылады. Қазақ халқының көшпелі мәдениетінің айтарлықтай ерекшелігі әр кезеңдегі олардың орны мен рөлін көшпенділердің әлем туралы идеяларын қалыптастыруына және дамытуына, үлкен әсер етеді. Көшпелілердің мәдениеті бір мыңжылдықтан асатынын айта кету керек. Қазақ халқының территориясы көптеген көшпелі халықтарының шығу тарихының және мәдениетінің өмір сүрген мекені болып табылады. Көшпенділердің мәдени өмірі тұрақты қозғалыста болып, әлеуметтік, діни, салтты сақтау және дамытуда отырықшыларға қарағанда ілгері болды. Алайда, тарихи және мәден-әлеуметтік процестің талдауы, қазақ-қырғыз халықтарының қасқыр бейнесі көшпелілер мәдениетінің өзіндік әлеуметтік-мәдени даму тетіктері бар болғанын, дәстүрлі көзқарасының көшпелі негіздерін қалыптастырып, әлеуметтік институттарының бар екендігін болжайды. Тәжірибе көрсеткендей, көшпелілер өмірі отырықшы халықтардың өміріне қарағанда өзін-өзі қорғауға қабілетті болды. Осыған орай, ерекше қызығушылық тарихи-мәдениеттануға зерттеу, көшпелі әлемнің мәдениетін зерттеуге, символдар мен олардың эволюциялық дамуы әсер етеді.

Теориялық талдау. Қазақ халқының зооморфтық символ мәдениетіндегі ең маңызды кейіпкерлердің бірі қасқыр бейнесі. Біздің көзқарасымыз бойынша қасқыр бейнесі өмір сүруі мен дамуының мәселесі ең күрделі және күрделінің бірі, ол тығыз тайпалық таңбалары ерте замандағы мемлекеттің осы аумақта қалыптасуына байланысты сияқты. Оның дұрыс шешімі мәселелерді өзектендіру үшін қажетті қазақ-қырғыз халықтарының ерте көшпелі бірлестіктердің болғанын дәлелдейді. Қасқыр бейнесі әлеуметтік институттармен және ер қоғамдастық институттарымен тығыз байланысты. және еуразия халықтарының арасында кеңінен тараған, қасқыр символизм атап айтқанда, көптеген әлеуметтік мекемелер мен идеяларымен байланысты. Осы институттардың қарастыруы бойынша қасқыр бейнесінің символы имиджінің ажырамас бөлігі ретінде біздің зерттеуге сәйкес келеді. Жалпы, қасқыр бейнесінің табынушылық және салттық қоршаған ортасын зерттеуде идеологиялық және діни нанымдарға әр заманда әсерін тигізеді. Қасқыр бейнесін зерттеу және түсіну үшін әлеуметтік-мәдени процестерге және көшпелілер әлемінің өмірлік белсенділігіне қатысты көптеген мәселелерді шешуге оң әсерін тигізеді, бұл мәселені әсіресе өзекті етеді. Сонымен қатар, бұл мәселе тарихтың бір бөлігі ғана емес, бірақ қасқыр бейнесі әрқашан әлемдік көзқарастарда қазіргі таңда өзінің ерекше орны бар екендігін, қасқыр бейнесі қазіргі әлемнің дүниетанымында кеңінен қарастырылуда. Осылайша, қасқыр бейнесін дұрыс бағалау оның ерте замандағы әлеуметтік және мәдени дәстүрлерін зерттеу, сонымен қатар болашақта да зерттелуі мүмкін.

Қазірдің өзінде, зерттеушілер мен саяхатшылардың әрекеттері қасқыр туралы, діни нанымға жүйелеу ғана емес, сонымен қатар әр түрлі халықтардың өз символизміне типологиялық талдау жасалды. Орталық Азия халықтарының генеологиялық аңыздарына қызығушылық пайда болу үшін маңызы зор деп Н.Я.Бичуриннің[1,50], сондай-ақ «Моңғолдың құпия тарихы» аудармасында айтылады. Қасқыр бейнесіне типологиялық және генетикалық аңыздардың, жақындық мәселесін, Г.Н.Потанин, И.Н.Березин[1] және тағы басқа ғалымдар айтқан. Г.Н.Потаниннің айтуынша «Бурхан» термині тіпті түрікше «Пори-хан» сөзіне сәйкес келеді[2]. Қазақ-қырғыз халықтарының ұлттық фольклорындағы қасқыр бейнесін Ф.Урманчиев, Р.С.Липец, В.А.Гордлевский, Х.Г.Короглы, Н.А.Николаева, В.А.Сафронов және тағы басқа ғалымдар зерттеді[3]. Этнографиялық әдебиетте қасқыр бейнесін, Л.П.Потапов, С.Г.Жамбалова, С.М.Абрамзон, В.И.Абаев[4], сондай-ақ, бұл тақырыпқа байланысты қазақ-қырғыз халықтарының дәстүрлі наным сенімдері туралы жалпы жұмыстарында белгілі бір назар аударарлық деп айтуға болады.В.Д.Кубарева мен Д.В.Черемисинаның мақаласы менің маңызды ғылыми-зерттеуіме қызығушылық тудырды, онда қасқырдың бейнесі неолит кезеңінен бастап ортағасырларға дейін, этнографиялық және фольклорлық материалдарды жаза отырып, бірақ жалпы бұл жұмыс мәдениеттану саласы болып табылады[5].

Қасқыр бейнесін зерттеуге көптеген ғалымдар атсалысып, ортағасырлық тарихшылар Орталық Азия тарихын зерттеді. Ерекше қызығушылық түркі халқы қасқырдан тарғанын дәлелдемелер жеткілікті болып табылады. Осы мәселе бойынша, сондай-ақ Ашина этимологиялық термині үшін Л.Н.Гумилев, С.Г.Кляшторный, Х.Хауссиг, Ч.Беквис зерттеген. Осы этномәдени мәселе бойынша қасқыр бейнесіне П.Б.Коновалов археологиялық мәдениеттерді қарастырған.

Жалпы, қазақ халқының мәдениетінде зерттеулерде қасқырдың бейнесі семантикалық болуына қарамастан, біз олардың Орталық Азия халықтарының қасқыр бейнесінің әлеуметтік және мәдени дәстүрлерін жеткіліксіз зерттелген деп болжайды және оның әлеуметтік және мәдени құндылықтары кешенді сипатта, бар деп айтуға болады, және әлеуметтік зерттеу институттармен байланысты. Осыған байланысты, қасқыр бейнесі тақырыбына кешенді зерттеулер жүргізу қажет, сондай-ақ теориялық мәдениеттанулық, кең көлемді негізде жан-жақты зерттеу, жүргізу қажет.

Жоғарыда айтылғандай, біздің басты зерттеу мақсатымыз жан-жақты қазақ және қырғыз халықтарының әлеуметтік және мәдени дәстүрлерін және дүниетанымын қасқыр имиджін зерттеу, оның эволюциясын, және этникалық және мәдени ерекшеліктерін және рәміздерін оның негізгі мақсатын анықтайды, сондай-ақ әлеуметтік және мәдени орындарымен қарым-қатынас жасап анықтау үшін. Л.Н.Гумилевтің есебінше, қасқыр мен хунн шаныюының қызынан телес руы, ал ұрғашы қасқыр және ұл баладан – түріктердің жаратылысы[6]. Ал С.Г.Кляшторныйдың тануы бойынша, - хабаршылардың бір-бірінен жеке бір аңыздың екі нұсқасын аңғаруға болады. Егер осы екі аңызда бір халықтың немесе әулетінің пайда болуы туралы айтатын болсақ, онда бізде бір аңыздың екі нұсқасы емес, алайда, бірінші жағдайда халықтың пайда болуы қарастырылған бір үлкен аңыздың екі үзінділері ретінде, екіншісінде қасқыр «қасқыр» халығына қамқорлығы, оны толық жойылудан қорғайды және оған жаңа өмір береді. Алайда, осы мәселе бойынша жеткілікті материалдың жоқтығы болған соң қорытынды жасуы ертерек дейді.

Тәжірибелік бөлім. Ашина сөзінің этимологиясын қарастыруы жеке тақырып болып табылады. Осы сөзді түсіндіруінің бірнеше нұсқалары бар. Ең ерте және әйгілі болжамының бірі, «Ашина» сөзі «қасқыр» дегенді білдіретіні. Түрікше қасқыр – бөрі, ал моңғолша – шоно (чино) деп аталады. Демек, «Ашина» - «асыл қасқыр» дегенді білдіреді. Қытайшылауына келмен сөз араб жазбаларында «Шанэ» деп сақталынды. Бірақ қазіргі заманғы ғалымдар бұл гипотезаны әділетсіз деп елемейді, себебі «Ашина» сөзі тек қытай деректерінде ғана белгілі. Қытайлық дерек көздерден айырмашылығы, ежелгі түрік ескерткіштері ешбір жерде дыбыс түрінде ұқсас немесе ұқсас атын атамайды. 1964 жылы С.Г.Кляшторный өзі хотан-сақ тілден «лайықты, асыл» деген Ашинаны білдірген. Алайда, кейінірек оны өзі екіталайлығын мойындайды. И.Н.Шервашидзе осы болжамды жоққа шығарып, кем дегенде тікелей сақ-түрік байланыстарының жоқтығын ескере отырып, өзінің меншікті алға жылжуына мүмкіндік беріп, иран абана – көк дегенінен алуына мүмкіндік береді. Мүмкін, бұл гипотеза фонетикалық және семантикалық тұрғыдан алғанда, С.Г.Кляшторный мінсіз деп санаған, бірақ ол қандай да бір себептермен осы сөздің хотан-сақ тұрғысынан пайда болуы туралы атап кеткен. Одан басқа, Х.Хауссингтің болжамы бойынша патша ру аты киімнің түсі бойынша пайда болуы, оны көне

иран охсаена «қара түсті»[96], ал Ч.Беквистың болжамы бойынша «арыстан» деген түрік сөзі арсалан дегенге бұрмалауы. Сондықтан, «Ашина» сөзінің біркелкі этимологиясы туралы пікірі жоқ, жаңа болжамдарын ізденіс барысында ғалымдар «Ашина – асыр қасқыр» дегеніне жаңа дәлелдер келтіре алмады. Біздің пікірімізше, бұл фонетикалық тараптан ғана емес, сонымен қатар аңыздарда Бугут стеласындағы[7] суретте және еркектік қауымдастықтардың әскери күштерінде ұстайтын патша әулетіне сәйкес келе алатын қасқыр бейнесі бейнеленгеніндей дәлме-дәл болып табылған бұл болжамы гипотеза деп санауға болады.

VI ғасырдың ортасында «киелі қасқырдың» түрі Шығыс және Батыс қағанатының басқарушы әулетіне айналады. Олардың қайтыс болғанына қарамастан, Ашина рулық қауымы күші Орталық Азияда ғана емес, Батысқа қарай да тарайды.

Хазарлар Ашин руынан қашқан ханзаданы өзінде жасырып қаған ретінде қойып 650 ж. жеке тәуелсіз мемлекетін құрды. Олар өздерін түркі қағанатының тікелей мұрагері деп есептеді. Истархи айтуы бойынша, Хазар қағаны үлкен соғыс басталса ғана шығады; түріктер де, қағанның жолындағы басқа халықтар да оған қарай алмайды, бірақ оны құрметтеуден, дау-дамайларды тоқтатып, тоқтату керек. Қаған билікке қарағанда, тәуелсіз биліктің нышаны болған тәрізді.

Яһуди патшасымен билікті озбырлықпен басып алудан да кейін, Ашин руынан түрік қағаны биліктен айырылған, қамауда ұсталған, айбындылық нышаны ретінде құрметтелінді.

Шоры-сары қыпшақ хандарының арасында Осень, яғни Ашен- Ашин, патша руының аты өшпеген. 1187 жылы Дунай сары қыпшақтарынан Асен (Ашен) - екінші Болгар патшалығы қалаушыларынан әулеті ілгері шықты.

Бірақ түркі қағанатына оралайық, Ұлы даладағы түріктердің негізгі қарсыластары Тоқұз-Оғұздер болды, басқарушы отбасының шыққан қасқырымен де байланысты болуы мүмкін. Оғұзханның аңызға айналған ата-бабаларының генеалогиялық аңызы бүркемелі көрінеді. Осылайша, аңыздардың бірінде Оғұзхан «сұр қасқырдан туылған» деп аталады. Бұл мақам кейіпкердің көрінісінде айқын көрінді. Оғұзханның эпикалық түрінде түрлі жануарлардың ерекшеліктері біріктірілді. Жаңа туған Оғұз: «Қырық күннен кейін ол өсті, жүрді және ойнады, аяқтары бұқалардың аяғы, белбеуі қасқырға, иығына - бұлғынның иығына ұқсады, бүкіл денесі қалың шашпен жабылған». Көптеген зерттеушілер - В.В. Радлов, А.Н. Бернштам, С.М. Абрамзон - қырғыз дастанының кейіпкері Оғұзханды: « және Манас», С.М. Абрамзон былай деп жазады: «Жолбарыс мойны , жыланның қабақтары, қасқырдың құлақтары» бейнелеу әдістерінің сәйкестігін атап өтті.

Оғұзханның туылуы туралы өте сирек айтады: «Ай-қағанның көзі жарқырап, ұл туды». Көктен шыққан Оғыз-қағанның ұлдарына да жатады: олар күн сәулесінің ортасында тұрған қыздан туылды. Оған «Оғұзнамаға» сүйеніп, қасқырмен байланыс ретінде түсіндірілуге болады, ол науқанның барысында «Күнге ұқсайтын сәулесі Оғыз-қағанның шатырына еніп кеткен» деп айтады. Осы сәулесінен көкшашты, көкжалды ірі қасқыр пайда болады». Бұл қасқыр, әрине, Оғұзханның әскерлерінен алға қарай жүріп, жолды көрсетеді. Бұл оқиға қасқырды жұбымен байланыстыру сонымен қатар Шыңғысхан мен оның ата-бабалары туралы генеалогиялық аңыздармен салыстырғанда көрінеді. «Оғұзнамада» қасқыр тек оғұздардың «жебеуші» ретінде көрсетілген. «Мен сендерге қағанмын», - деп Оғұз жорықтың алдында сарбаздарына, - «садақтар мен қалқандарды алайық, біз үшін таңба «рақым», «көк қасқыр» ұран (айқай ұран) ретінде болсын, - айтқан екен. Осы аңыздарына сүйене отырып Х.Г.Қороғлы, қасқыр оғұз тайпаларының ататегі бірі болған шығар деп ойлайды, бірақ Оғұзханның өзі «халықтың зооморфтық көріністерін» іздейтін болса да, ол «қасиетті қарапайым кейіпкер емес, ол ағайын мен мемлекеттің негізін қалаушы «және» тарихи батырдың барлық ерекшеліктері бар екен. Бұл жерде тотемизм тек қана жебеушінің ата-бабасын таңдауда маңызды рөл атқармай, сонымен бірге көне көшпелі көзқарастарға қатаң түрде қосылып келе жатқан қасқыр бейнесі бейнеленген.

Нәтижелер мен талқылау. Шамасы, моңғолға дейінгі және басқа да көшпелі халықтар арасында қасқырға байланысты генеалогиялық дәстүрлер бар еді, ал егер олардың жетекшілері болмаса, онда олар өте маңызды орынға ие болған. Жоғарыда келтірілген мысалдардан басқа, Ашина руын таратумен байланысты, қасқыр сары қыпшақ ұрпақтарының бір бөлігі болып есептеледі. Олардың арасында Бурчевич руы болды[101]. С.М.Ахиджанов ұсынғандай, Дешт-және-Қыпшағында XI – XIII ғғ. бұл «әулеттік», «билеуші» қыпшық тайпасы, тайпа аты ретінде «өзіне қамқоршының атын, қасқыр киетегін, және байрағында алтың қасқыр басының бейнелеуін алған»[101, 29 б]. С.А.Пдетнева, әйгілі сары қыпшақ ханды зерделеуінде, келесі

нәтижеге келген: «Боняқтың байланысы, өзінде «қасқыр» - ататегі мен қамқоршы, хан және абыз атқарымдарын біріктіруші ретінде, күмәнсіз. Мысалы, бір сары қыпшақ князі Башкүрд - «арлан қасқыр» деген киелі атына ие болған. Мысалдар тізімі жалғастырыла берсек де болады, тізімге енгізілген адамдардан да көптеген сары қыпшақ ордалары өздерінің шыққан жерін қасқырмен, ал ішінара түркі қағанатымен байланыстырған.

Қасқырмен байланыстырылған келесі негізгі шыққан тегі аңызы - Шыңғысханның «алтын» руы шыққан аңызы. «Күпия аңыз» дастанында: «Шыңғысханның бабасы Бөрте-Шын болды, Ең Жоғарғы тәңірінен туылды» деп айтылған. Жұбайы Гоа-Марал болған екен. Тенгисті жүзіп өтіп, келген екен. Онон-өзенің бастауында көшіп жүріп Бұрхан-халдуында, ал ұрпағы Бата—Шыған болған екен». Демек, моңғолдардың ата-бабалары Бөрте-Шын (көк қасқыр) және Гоа-Марал (Әдемі бұғы), соларға Шыңғысханның руы жатады. Бір күні, қаумалау ұстауына жиналғанында, ол болжамдапты, сұр қасқыр мен әдемі бұғы алдарынан шығады, оларды өлтіруге рұқсат бермейді; бұл аңызда Шыңғысханның тегі осы аңыздардан басталуына тұспалы. Осындай ұныстарын «Күпия аңызы» дастанында Бодончар туылған туралы аңғаруға болады: Добун-Мерген қайтыс болғанда Алан-гоа күйеуге шықпай, үш ұл туыпты... Ол мұны келесідей түсіндіріпті: «Әр түнде киіз үйдегі түтіндік арқылы, ішіндегі жарық өшірілгенде, жарық шашты адам маған келді, кейде, ол менің ішімді сипады, оның жарықтығы менің құрсағымға енеді. Және бұл ай сияқты, күннің аймен шағылыстырылған кезде, сары ит сияқты жапырақтары бар. Егер мұның бәрін түсінсеңіз, онда бұл ұлдар көкпен шыққан мөрмен белгіленген. Олар туралы тек екі адамның өліміне байланысты қалай сөйлесуге болады? Олар патшалардың патшалары болған кезде, бәрін хандар деп санайды, содан кейін қарапайым адамдар ғана түсінеді! «Бұл сюжетте «сары ит» сөзі қасқыр атауының атауына айналады, бұл мәселе жоғарыда талқыланды. Айтпақшы, Б.Қаирбеков, Бодончар атын Бөрте-Шан деп түсіндіреті және «сұр қасқыр» деп аударады[8].

П.Б.Коновалов Бөрте-Шын мен Гоа-Маралды – «бұл көне тарихи тұлғалар емес, сонымен қатар, Орта Азияның орта ғасырлық тайпалары бірыңғай Моңғол мемлекетінде біріктірілген ежелгі этникалық қоғамдардың тотемдік кейіптеулері». Академик Б. Ринчен, Л.Н.Гумилевке жолдаған хатта - бұл атаулар ескі бақсы дәстүрлерге сәйкес күзет функцияларын атқарған деген пікірді білдіреді. Бұл тұрғыдан бас тартпастан, Шыңғысханның және басқа да моңғол хандарының өздерін жоққа шығармай, тіпті олардың қасқырдан шыққандарын жарнамалаған және түріктердің алтын қасқырдың басымен байрақта қойғанын атап өту керек. Сондықтан көптеген зерттеушілер Шыңғысханның қасқыр мен бұғыдан шыққанына күмәнданбағанымен, қасқыр құрбыларының моңғол аңыздарымен қасқыр құрбыларының түркі аңызымен және олардың байрақтарында қасқырдың басымен сабақтастығын да атап өтті.

Өзінің «Моңғол тарихы» Бөрте-Шын түріктердің ата-бабасы Ашинамен жуықтатады: «Бөрте-Шын - - қудалалған ханзада, үш ағайынды, кейінірек көлде үйленеді, ал кейбір жағдайларда қасқырмен ауыстырылады; Ашина - қуғындалған ханзада, өзенен көшіріліп, ұрғашы қасқырмен тәрбиеленген».

Шыңғысханның шығу тегі туралы аңыздарда әрдайым қасқырдың бейнеленуімен жиі кездесіп өтетін күннің табынуының іздері бар, бұл әбден табиғи және кейбір жағдайларда бұл бейнені қарастыруға көмектеседі. Осылайша, Шыңғысхан туралы бурят аңызы оның шыққан жерін күнмен байланыстырады: «Ухэр-Боксо патшасында қызы болыпты, оны перденің артында жабық жерде ұстаған екен. Бір күні күн сәулелерін көргеннен жүкті болып, кейінен ұл туып, былғары қоржынға салып өзеннен ағызып жіберіпті. Сол баланы тауып, өсіріп Шыңғысхан деп атапты». Шыңғысхан туралы түрік аңыздарының құрастырушылары, оның жердегі әкесінен, оның анасының күйеуінен «заңды шыққан» екендігін дәлелдейтін түркі аңыздары, оны «күн сәулесінен және сұр қасқырдан туған» деп атайды, ол түркі тілдес ортада оған жазылған аңыздарда нұсқасы өзгертілген. Сәуле және қасқыр келбеттерін қабылдап Алангоға күйеу (қайтыс болған кейін) келетіні дәстүрге айналады. «Шыңғысхан туралы батырлар аңыздарында» оның әжесі Гүлямлік күн сәулесінен жүкті болыпты; ұл баласының атында - Тангри-берген-Дуюн-Баян – аспаннан жаратылысы бейнеленген және де оның бейнесі қасқыр тәрізді бейнесімен: «Өлім хәлінде өз халқын жинап сөз сөйлеген: «Мен әйеліммен бірге өлемін деп ойладым, бірақ менің өлімім жақындап қалғанын көрдім. Әйелім жесір қалады, бірақ мен келемін, ол жақсы балаға ие болады. Менің халқым, оған бағын! Менің шіркеуімнің белгісі болады: өлгеннен кейін мен күн сияқты жанып, қасқыр түрінде шығамын біліңдер». Оғұзнама және Шыңғыснама жазбаларының негізінде Оғұзхан туралы түрік аңызы Шыңғысхан туралы аңызына әсері туралы Х.Г.Короглы жалпы тұжырымдама жасаған. Ол мұны

оқиғалардың ұқсастығы ғана емес, сондай-ақ, Аллано өзінің керемет келушінің келісін растау үшін өз шатырына қоюды сұраған күзетшілер түрік деп атайды: «Ол үш қамқоршы: Пшак, Ерия және Одаш». Олар қадағалай бастады. Бір күні көктен жарық түсті; олар қорқынышсыз сезініп кетті, ал біраз уақыттан кейін олар өзіне келіп, бір-бірінен сұрай бастады:

-Бұл жарық қайда жоғалды? Ешкім білмеді.

-Мұқият қарауылдайық: ол қасқыр болып шығу керек, деп

Аз ба, көп пе, сыртқа аттың өлшеміндегі көк қасқыр шықты, артына қарап, орманға кетті. Күзетшілер көк қасқырды жақсы көріп, Алангтың ұлдарына айтып береді: Енді ол болжаған барлық нәрселер орындалады».

«Шыңғыснама» аңызының басқа нұсқасында Алангоа қыпшақ Қарабекті, түрікмен Кел-Мұхаммедті және Урадучбекті куәгерлер ретінде салды, олар «жарқын жарық» көрген, содан соң «жарық жалды қасқыр көрген».

Шыңғыс ханның бұл аңызы Шыңғыс әулетінің ататегіне сай келетін зооморфты бабалар туралы аңызды соңғы эвфемистік түсіндіру болып табылады деп Р.С.Липец санайды. «Ататегінің жазбалары, негізінде, бай-манап отбасыларында, ал оларға «күдікті» тегі ұнамаған. Алайда, олардың ататегін «жақсартуын» зиян келтірмейтін еді, сол феодалдардың белгілі дәрежеде олардың қасқыр-ғұрыптарымен дәстүрлі байланысын тану үшін» - оның жазуы бойынша.

Осы мәлімдемелермен толығымен келіспей, біз бұл жағдайда Шыңғысхан билігінің заңдылықты түріктерге қатысты дәлелдеуге тырысамыз деген ойды білдіргіміз келеді. Бұл үшін күнге табынушылық секілді қасқыр-баба туралы аңыз пайдаланылады. Бұл әрекетке куә болуға түріктер шақырылған.

Қорытындылар. Жалпы, бұл қасқырға деген көзқарас Орталық Азияға ХІХ ғасырға дейін тән. А.Янушкевич ресми өкілі қырғыз сұлтан Барақ пен және басқа да сұлтандармен кездеседі. Барақ ата-бабаларының керемет асыл ататегі жазбасын әкеліп, оқыды. Шенеунік қалжындап айтты: «Өз руыңызды жоғары бастамасынан бекер бастайсыз; көк және қара қасқырларынан ақиқат шыққан үш ағайын-бауырластарын шығасындар». Өміріңіз тек қасқыр секілді әрдайым құмарлықты және қанағаттандыруға ғана берілген». Бұндай жағдаймен олар қорланбай, ұзақ күліпті. Әрине, бұл күлкінің шынайылығына күмәндану мүмкін, бірақ бұл мәлімдеме тосын сыйлықты немесе келеңсіздікті тудырмады».

Ал кейінірек біз қасқырға қатысты бірнеше ататегі дәстүрлерді білеміз. Олардың бірі Тянь-Шаньда айтылған. Уақыты келгенде бір бала жүре алмаған, бір жерде отырып қалған. Қонысты ауыстырғанда ата-анасы мекенінде оны қалдырып кетеді. Қандай да бір адам осы мекен арқылы өткенінде өз сүтімен емізген ұрғашы қасқырды көрген екен. Жолаушы сол баланы өзімен бірге алып кетіп тәрбиелепті. Ол сол жүре алмайтын бала болыпты, оны Каба деп атап кетіпті. Оның шаштары жалға ұқсас болғанынан жалбуу Каба жалған ат берген екен. Каба – руның биі, саяқ тайпаның ірі тармағының ата-бабасы болған. Оның Ақ-Тери және Боз-Тери (сұр тері) есімді ұрпақтары болғанын ескереміз. Олардың аттары осы тармақтарға қосылған екі руы аталған. Осылайша, қырғыздардың бірінің ата-бабасы қасқырмен асырап өсірілген.

Бұл мақам заманауи алтай өңірінің аңызында сақталыныпты. Батыр-аңшының өмірін құтқаруды уәде етіп отырған Ақ-Бөрі ұлын талап етеді: «Ақ-Бөрі таң ерте келіп, батырлар атын кесіп, пышақтады, бірақ тері тұтас болды. Ақ-Бөрі бар күшімен есікті қатты ашып, құндақталынған баланы алып қашады. Әкесі мен анасы жылап артынан жүгіріпті. Ақ-Бөрі сәбиді Алтын-Тайга алтын тауға әкеліп Алтын-Күй алтын үңгірге кіргізеді. Алтын үңгірде қасқыр баланы құйрығына орап, түнді өткізеді. Екі күннен кейін бала қасқырды ата-ана ретінде таныды. Бала алтын үңгірде қалып жүрді, ал қасқыр үңгірге тамақ әкелді. Бала үлкен болып өседі. Бала өсіп келе жатқанда, қасқыр оған ат пен қару беріп, кейінірек қалыңдық табады». А.М.Сагалаев аңызда ежелгі түркі дәстүрін жалғастыруын аңғарған. Ал алтын үңгір мақамы, оның пікірінше, үңгір туралы ана тұғыры сияқты идеяның жаңғырығы ретінде сипатталынады.

Моңғол халықтарының ұқсас оқиғалары бар. Г.Н.Потанин бірқатар моңғол және бурят «ертегілерін» баяндайды, онда кейіпкердің көмекшісі - Шял немесе қасқырдың асыранды Туно-Шял болыпты. Өзі сүттес қасқыр-бауырларымен шапқындар жасаған екен. Бірнеше рет Чоно (қасқыр) моңғол руы айтылады. Т.Б.Цыдендамбаев бұл түрдің және бурят отбасыларының арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді, ол былай деп жазады: «Чино-қасқыр киелітегі бар және сәйкесінше чинос деп аталатын ежелгі моңғол қатарына болашақ булагаттар жатады»[9]. Эхириттер буряттарды арасында Шоно атты байтақ ру бар, бүгінгі күнге дейін өзінің атақты

бабасының есімін алып жүр екен. «Шоно кішкентай баладай қасқыр үңгірінде табылыпты. Оны аңшылар орманда тауып, үйлеріне әкеліп тәрбиелепті. Қасқыр үңгірінде табылған соң оған Шоно деген ат беріпті[109, 78 б]. Шоно руы – бурят байтақ руының бірі. И.Любимый ғалымының мәлімдемесі бойынша, эхириттер қасқырмен асырап өсірген Чоно баланың ұрпағы, сондықтан олар чон руы деп аталып кеткен, демек қасқыр руынан тарағанын білдіреді. Бұл ататекті аңыз бірнеше рет жаңадан қарастырылған еді, бірақ негізгі сюжеттік желісі сақталынған. Шоно руына енген қудария бурят аңыздары бойынша: «шоно руының бір жас қызы тұрмысқа шықпай екіқабат болады, бала туып сай жерге тастап кетеді. Адамдар оны тауып өздерімен алып кетеді және Хонхо деп атап кетеді. Ол өсіп, үйленіп Хонхо немесе Хонхоураг деген ұлұсты қоныстайды. Шоно руы кіші және ірі тармақтарынан тұрған, генетикалық жағынан қалмық руларымен байланыстырады, олардың ішінде ірі және кіші Чоносоттар (Шоноевтар) руларына бөлінеді екен. С.И.Балдаев ғалымын пікірінше, бұл ру XVII ғасырында жоңғар байларының айтыс-тартыстары барысында Алтайдан тараған. Күнге табынушылыққа байланысты қасқыр бейнесі, тек билеуші, корольдік туған рулық дәстүрлер тараған. Біздің ойымызша, бұл кездейсоқтық емес, және әр түрлі халықтардың өз символизмі әлеуметтік рөлін нәтижесі болып табылады. Р.Сахаров қосылуды былай деп түсіндіреді: «бастапқы корольдік функциялары осы байлықтың негізгі әлеуметтік байлық пен қауіпсіздік сияқты ірі қара мал астамы билік шектелді, мал патшасы практикалық электр визуалды қабілеттерін өстіп талап етті».

Бұл тұрғыда ол патшаның қасқырмен бірлестігін түсіндіріледі. Қасқыр түнде көрінетін бірнеше жануарлардың бірі, - жау ретінде, үйретілген - қамқоршысы ретінде де жабайы: Ол сондай-ақ мұнда малға қатысты қасқыр қос функциялары қосылған. Осы болжамдардың негізінде П.Сахаров қасқырдың немесе иттің ерекше рөлін олардың аңыздарында немесе олардың көмегін алу туралы аңыздарында түсіндіреді. Біз, сонымен қатар, патша туған шежіре аңыздарда қасқыр ерекше рөл атқарады, қасқыр бейнесі ер одақтарының белгілерімен, сондай-ақ көшпенділермен байланысты екенін іс жүзінде барлық ірі көшпелі рулық одақтар табиғатта анық милитаристік болады және рулық және ер одақтарына сүйенеді[10].

Әдебиет тізімі

1 Абаев В.И. Опыт сравнительного анализа легенд о происхождении нартов и римлян Памяти академика Н.Я. Марра. М.Л. Изд-во АН СССР, 1938. С.317-337. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М, 1965.

2 Абай Гэсэр-Хубун. Эпопея. (Эхирит-булагатский вариант). Перевод М.П. Хомонов. Улан-Удэ: Бурят, кн. изд-во, 1961. Ч. 1. 232 с.

3 Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингис-хане и Аксак-Темире. М. АCADEMIA, 1934. 352 с.

4 Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.

5 Албынжи. Хакасский эпос Героический эпос народов СССР. М: Художественная литература, 1975. Т. 1. С.461-532.

6 Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования). Новосибирск: Наука, 1984. 233 с.

7 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 478 с.

8 Арутюнян С.Б. Мардагайл Мифологический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 337.

9 Балдаев С.П. О расселении бурятских племён и родов Балдаев С. П. Избранное. Улан-Удэ: Бурят, кн. изд-во, 1961. С. 71-77.

10 Банзаров Д. О происхождении имени «монгол» Банзаров Д. Собрание сочинений. М.: Изд-во АН СССР, 1955. С. 167-176.

Аннотация: В ходе изучения археологических материалов мы можем узнать, что на ранних этапах символы древних людей возникали и развивались еще со времен палеолита. Согласно нашему исследованию, первоначальная основа эволюции образа волка рассматривается в мифическом образе. Кроме того, на основе археологических материалов демонстрируются важные сведения об эволюции развития образа волка и семантике охоты. Это позволяет нам исследовать образ волка как символ культуры. Анализируя образ волка, мы можем обозначить два направления. С одной стороны, волк воспринимался как вспомогательный крестцовый персонаж. С другой стороны, волк был изображен как враг человека, как конкурент в охоте и как хтоническое животное. Образ волка в маленйской

традиции казахского народа связан с мифологической культурологической историей становления раннего Тюркского каганата. Написано, что сам Ашина, правитель Тюркского каганата, связан с генеалогическим волком. У тюрков были штандарты с желтой золотой волчьей головой у монголов. Изображение волка известно тем, что в эпоху неолита в местах под названием Чулутын-Гол был сооружен овраг.

Ключевые слова: Тотемизм, символ, сакральный, типология, ашина, образ волка, святым животным, культурология, символический веры.

Abstract: In the course of studying archaeological materials, we can learn that in the early stages, the symbols of ancient people appeared and developed from the Paleolithic period. According to our research, the initial basis for the evolution of the image of the Wolf is considered in the image of the legend. At the same time, on the basis of archaeological materials, important information about hunting semantics and evaluation of the development of the image of the Wolf is shown. This allows us to study the image of the Wolf as a symbol of culture. By analyzing the image of the wolf, we can identify two directions. On the one hand, the Wolf was adopted as an auxiliary sacral character. On the other hand, the Wolf was portrayed as an enemy of man, as a competitor in hunting, and as a chthonic animal. The image of the wolf in the Maleni tradition of the Kazakh people is connected with the mythological cultural history of the formation of the early Turkic Khaganate. It is written that Ashina herself, the ruler of the Turkic Khaganate, is associated with a genealogical Wolf. The Turks had flags with yellow gold wolf heads on the Mongols. It is known that the image of a wolf was built on a rock in the Neolithic period in places called Chulutyn-Gol.

Key words: Totemism, symbol, sacred, typology, ashina, image of the wolf, holy animal, cultural studies, symbolic of faith.